

SAVAŞ TECRÜBESİ YAŞAYAN BOŞNAKLAR ARASINDA ÖLÜM KAYGISI:

Türk Örnekleme Karşılaştırmalı Bir Çalışma*

Ar.Gör.Dr.Murat YILDIZ

GİRİŞ

Sonuna geline XX. yüzyılda, bilimsel ve teknolojik ilerlemelerden kaynaklanan toplumsal değişikliklerin bir sonucu olarak, ölüme ilişkin tutumlarda bir önceki yüzyıla göre değişmelerin olduğu söylenebilir. Örneğin, bulaşıcı hastalıklar için üretilen ilaçlar, çok yeni ya da gelişmiş teşhis, tedavi ve cerrahi teknikler, koruyucu hekimlik, hayat standartlarının yükselmesi, yani, sağlıklı ve dengeli beslenme, ve fiziksel ortamların çoğalmasıyla çocuk ölümleri % 36'lardan % 2-3'lere düşürülmüş, yaşama umudu XIX. yüzyıl Avrupasında 40-42 iken, bugün 70-75'e yükseltilebilmiştir (Hick, 1976, s.82).

XIX. yüzyılda veya daha önceki yüzyıllarda, aile içinde ölüm olayları çok sık yaşanmaktaydı. Genelde çok çocuklu aile anlayışına sahip bu dönemelerde, doğan çocukların üçte biri veya daha fazlası çocukluk dönemini bitirmeden ölüyorlardı. Büyükler, günümüze nazaran daha erken yaşlarda öldüğünden dolayı, çocuklar, hem yaşlılarının, hem de büyüklerin ölümlerine şahit oluyorlardı. Ölüm olayı, günümüzdeki durumun aksine, kurumlarda değil aile içinde gerçekleşiyordu. Bu tablo, bireylerin ölümün doğal, yadsınamaz ve kaçınılmaz olduğunu kabul etmelerine yol açmakla birlikte, aslında, bir duyarsızlığı da ortaya çıkarmıştır, yani, ölüm kavramı ve olgusundaki anlamlar derinliğini kaybetmiş, ölüm sıradan yaşanan bir olgu haline gelmiştir. Yaşadığı dönemde çocukları hayatta tutmanın zor olduğunu belirten Montaigne, şunları söyler: “Üç çocuğumu daha bebeklik çağındayken kaybettim, üzülmedim diyemem, ama büyük acı da çekmedim” (Ariés, 1962, s.39; nkl.: Hick, 1976, s.83).

* Bu makaleyi titizlikle okuyup, eleştirileriyle katkıda bulunan hocalarım, sayın Prof. Dr. Erdoğan FIRAT ve sayın Doç. Dr. Recep YAPAREL' e; ayrıca çalışmanın gerçekleşmesinde yardımları olan, Mirsad Beçiroviç, Hevzi Mazrek, Metin İzzeti, Cula Dacıç ve İzet Maşoviç'e teşekkür ederim.

Sözkonusu dönemlerde insanlar ölümü, hastalık — özellikle bulaşıcı hastalıklar—, kaza ve yaşlılık gibi nedenlere bağlamayı alışkanlık haline getirmişlerdir. Bu alışkanlık, ölümü zorunluluktan çıkarıp rastlantıya bağlı bir olaya indirgeme çabasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu tutum, aynı zamanda, bireyin ölümü kendisinden daha çok başkası için geçerli olduğu düşüncesiyle de ilgilidir. Ölen bir kişiye yönelik tutumu, o anda ölümden kurtulmuş olma duygusuyla birlikte, ölen kişiye de bir kahramana karşı gösterilebilecek türden bir saygı gösterme eğilimi içine girebilmektedir. Bu durum Türk kültüründe, “Kel ölür sırma saçlı, kör ölür badem gözlü olur” özdeyişiyle ifade edilmiştir. Ölüme ilişkin bu geleneksel tutumun aynı zamanda evrensel olduğu söylenebilir. Freud (1958 [1925]), ölüme ilişkin bu tutumun, hayatın üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu ileri sürer. Ona göre, hayatın kendisi riske sokulmadığı zaman hayat anlamsızlaşır. Hayat, hiçbir şey olmayacağı baştan bilinen sığ ve boş birşeye dönüşür. İnsanın duygusal durumu, kendisini ve ona ait olanları tehlikeye atma cesaretini göstermesini engeller (s.224). Buna karşın Freud, hayatı tehdit eden savaşın, ölüme yönelik bu geleneksel tutumu mutlaka ortadan kaldıracığını iddia eder. Ona göre ölüm, “artık inkâr edilemeyecektir, çünkü insanlar ölüme inanmaya zorlanıyorlar. İnsanlar gerçekten ölüyor, üstelik de birer birer değil, bir günde onbinlerce insan ölebiliyor. Ölüm artık raslantıya bağlı bir olay değil. Tabii ki, bir merminin şuna mı yoksa buna mı geleceği yine bir rastlantı sorunuymuş gibi gözüküyor, fakat bir başka mermi de geride kalana rastlayabilir ve ölümlerin birikimi rastlantı izlenimini ortadan kaldırır. O zaman gerçekten de hayat tekrar ilginçleşir ve anlam kazanır (s.225).

Saldırganlık ve öldürmenin normal ve meşru sayıldığı savaş durumu, insan hayatını tehdit eden en büyük tehlikelerden biridir. Acı, ızdırap, işkence, açlık ve ölümlerle özdeşleşir. Savaşın olumsuz etkileri uzun yıllar kolay kolay silinememektedir. Savaş sonrasında ise sağ kalanlar, hayata ve ölüme ilişkin çeşitli tepkiler gösterebilmektedirler. Örneğin, birey geleceğiyle ilgili ya kısa süreli planlar yapmada, ya da tamamen aksine bir tutum içersine girebilmektedir. İnsanoğlunu diğer canlılardan ayırdedici en önemli özelliklerinden biri de, ‘gelecek’ kavramıyla ilgili bilinç düzeyidir ve bu bilinçlilik halinin, insanın geçmişiyle çok yakından ilişkili olduğu söylenebilir. İnsanın, gelecekle ilgili planlarının niteliği, büyük ölçüde geçmiş yaşantılarına dayanmaktadır. Örneğin, II. Dünya Savaşı sırasında milyonlarca gençten biri olan Walter Kaufmann, savaşın insanların gelecekle ilgili planlarını nasıl etkilediğini şöyle ifade etmektedir: “...Gençler savaş

sırasında ölüme çok yakın olduklarını deruni bir şekilde yaşadılar. Bunların çoğu ‘geriye pek zamanım kalmadı, fakat bir kez olsun yaşamak istiyorum, belki bir hafta, belki de en fazla bir kaç ay’ diyerek evlendiler” (Kaufmann, 1959). Bu anlayışın, savaş sonrasında da insanların tutumları üzerinde etkili olduğu gözlenmiştir. Frankl (1973) da, II. Dünya Savaşı’nın insanların hayata yönelik tutumlarını değiştirdiğini ileri sürer. Ona göre bireyler, daha kaderci bir anlayış içerisinde günlük yaşayan bir tutum sergilemektedirler. Yani, gelecekle ilgili olarak bireyler, hayatlarını planlamama gibi bir tutum geliştirmişlerdir (s. xvi).

Bu görüşleri destekleyen empirik bir çalışmada Lonetto ve diğ. (1980), Kuzey İrlanda ve Kanada’da seçilen örneklem grupları kullanmışlardır. K.İrlandalılar, yaklaşık 40 yıldır bir iç savaş niteliğinde terörle içiçe yaşamaktadırlar. İstatistikler, 1969-1976 tarihleri arasında K.İrlanda’da 1567 kişinin öldürülmüş,* ve 17.882 kişinin de yaralanmış olduğunu göstermektedir. Buna karşın Kanada örneklemini, Güney-Batı Ontario’da güvenli bir yaşam süren bireylerden oluşturmuştur. Templer’in Ölüm Kaygısı Ölçeğinin kullanıldığı sözkonusu araştırmanın sonucunda, K.İrlandalı deneklerin, Kanadalı deneklerden daha düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Öte yandan, Frankl’in fikirleri gözönünde bulundurulduğunda, Kanadalı öğrencilerin hayata yönelik amaçlarının, kültürel değerlerin etkisiyle daha çok maddi kazanımlar üzerine yöneldiği ve bunun bir sonucu olarak da hayatlarının anlamında bir düşüş gözlemlendiği saptanmıştır. Buna karşın, K.İrlandalı öğrencilerin hayata yönelik amaçları, günlük “terör karışıklıklarının” yaşanması suretiyle ortaya çıkan kaygı ile başatmenin bir sonucu olarak hayatlarına daha fazla anlam kazandırabilmişlerdir. Sonuçta, ölüm kaygısıyla hayatın anlamı ve amacı arasında negatif bir korelasyon tespit edilmiştir. Ayrıca, yapılan bir çok çalışmada elde edilen sonuçlar, bu veriyle paralellik göstermektedir (Durlak, 1972, 1973; Bolt, 1978; Amenta ve Weiner, 1981; Edmunds, 1981; Drolet, 1990).

Diğer bir çalışma ise, Abdel-Khalek (1991) tarafından, Lübnan ve Beyrut Arap üniversitelerinde öğrenim gören toplam 344 öğrenci

* Başka bir kayda göre, 1969-79 yılları arası yaklaşık 2000 kişi ölmüş, bunların % 72’si sivillerdir ve bu ölümlerin % 27.5’i patlamalarda meydana gelmiştir (McWhirter ve diğ., 1983).

(erkek=170, kız=174) ve orta öğretimdeki toplam 329 öğrencinin (erkek=164, kız=165) katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, Templer'in Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Arapça versiyonu kullanılmıştır. Denekler, 1975'den beri iç savaşın ve onun ortaya çıkardığı emniyetsizlik ortamının devam ettiği bir ülke olan Lübnan'da yaşamaktadırlar. Abdel-Khalek, elde ettiği sonuçları, daha önce yapılan ilgili araştırmalarla (Beshai ve Templer, 1978; Stevens ve diğ.,1980; Abdel-Khalek, 1986; Abdel-Khalek ve Omar, 1988) karşılaştırmaktadır. Sonuçta, Lübnanlı öğrencilerin, daha güvenli ortamlarda yaşayan Mısırlı, Kuveytli ve Amerikalı deneklerden daha düşük ortalama ölüm kaygısı puanlarına sahip oldukları ortaya çıkmıştır.

Ölüme ilişkin tepkilerin farklılaşmasında kültürel, dinsel ve kişilik özelliklerinin etkisinin de olduğu söylenebilir. Örneğin, Vietnam Savaşı'na katılan Amerikalı askerlerin savaş sonrası psikolojik rahatsızlıklara girdiği ve bu konuda çok sayıda çalışmanın yapıldığı bilinmektedir (Parson, 1986; Frankl, 1992, s.127). Bunun yanısıra, savaş sonrası bütün sahip oldukları herşeyi bırakarak Amerika'ya göçeden Vietnamlılar üzerinde yapılan bir çalışmada ise, ölüm korkularının yüksek olduğu, hayata ümitle bakmadıkları ve bunun da Budist inancıyla tutarlı olduğu rapor edilmiştir (Florian ve Snowden, 1989).

Bir başka çalışma da, Karaca (1997) tarafından, her an ölümle karşı karşıya olan Özel Harekât Timlerinden oluşan bir grub üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada kullanılan bu örneklem grubunun ölüm kaygısı düzeylerinin diğer gruplardan (öğretmen, öğrenci, doktor, öğretim elemanı, emekli) daha düşük olduğu belirtilmektedir (s.218). Karaca'nın ilgili bulgularına bakıldığında, timlerin ölüm kaygılarının düşük olmasında, dinsel inançların (s.226) ve kaderci (s.216) bir tutumun etkili olduğu gözlenmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmanın amacı, 1992-1995 yılları arasında savaşın yaşandığı, ve 1995'ten bugüne gelinceye kadar zaman zaman küçük çatışmaların olduğu ve yeni bir savaşın çıkma ihtimalinin yüksek bulunduğu Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda bulunan ve şu anda Sırp hakimiyetinde olan Sancak Bölgesi'ndeki Boşnakların ölüm kaygısı düzeylerini saptamaktır. İkinci olarak da, Boşnaklarla, İzmir'de öğrenim gören ve güvenli bir ortamda yaşayan üniversiteli Türk öğrencilerin, ölüm kaygısı düzeyleri açısından karşılaştırarak, farklılığın olup olmadığını tespit etmektir.

Sancaklı Boşnaklardan oluşan örneklemin yapısının daha iyi anlaşılması için aşağıdaki özet bilgilerin verilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Mart 1992-Haziran 1995 tarihleri arasında gerçekleşen savaşta, büyük çoğunluğu sivil olan yaklaşık 200.000'e yakın Boşnak öldürülmüştür. Bu ölümlerin büyük bir kısmı, Nazi modeline dayanan 715 toplama kampında meydana gelmiştir. Savaş sonunda belirlenebilen toplu mezar sayısı 143'tür (Taşar ve diğ., 1996, s.296, 372). Ayrıca, 2.1 milyon olan Bosna-Hersek müslüman nüfusu, göçe zorlanmaları nedeniyle 800.000'e düşmüştür (Çauşeviç, 1994, c.I, s.150; Taşar ve diğ., 1996, s.378).

Kendine özgü jeopolitik bir bölge olan Sancak Bölgesi, bu savaştan önce de kanlı bir tarihe sahiptir. Kayıtlara göre, 1912-1990 tarihleri arasında 18.500 kişi öldürülmüş ve yaklaşık 120.000 kişi de göç etmiştir (Taşar ve diğ., 1996, s.439-40).

YÖNTEM

1. Denekler

Örneklem gruplarından ilki, Yugoslavya sınırları içinde ve Sırp hakimiyeti altındaki Sancak Bölgesi'nde ikamet eden 193 kişiden (kadın=90, erkek=103) meydana gelmiştir. Yaşları 10-80 arası olan deneklerin yaş ortalaması 29.86'dır (ss.12.89). Deneklerin % 54'ü (s=104) evli, % 44'ü (s=85) bekar, % 2'si de (s=4) duldu. Eğitim düzeyleri açısından bakıldığında, deneklerin % 46'sı (s=88) lise, % 38'i (s=77) üniversite, % 14'ü de (s=27) temel eğitim öğrencisi veya mezunlarıdır. Dört denek ise (% 2) okula hiç gitmediklerini belirtmişlerdir. Sosyo-ekonomik düzey açısından, deneklerin % 77'si (s=149) *orta*, % 11'i (s=21) *ortanın üstü*, % 8'i (s=15) *ortanın altı*, % 2'si (s=4) *üst* ve yine % 2'si de (s=4) *düşük* düzeyde oldukları görülmektedir. Deneklerin meslek dağılımları ise Tablo.1. de verilmiştir.

Tablo 1. Boşnak Deneklerin Mesleklerine Göre Dağılımı

Meslekler	Sayı	%
Öğrenci	68	35.2
Esnaf	24	12.4
Ev hanımı	19	9.8
Mühendis ve Teknik eleman	17	8.8
İş adamı	12	6.2
Öğretmen	11	5.7
Memur	9	4.7
İlahiyatçı ve Din görevlisi	8	4.1
Sağlık personeli (Dr.,Diş tek)	7	3.6
İşçi	6	3.1
Yönetici	4	2.1
Çiftçi	4	2.1
Gazeteci	3	1.6
Emekli	1	0.5
TOPLAM	193	100

İkinci örneklem grubunu, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlı Eğitim (s=59), İktisadi ve İdari Bilimler (s=79) ve İlâhiyat (s=88) fakültelerinde öğrenim gören toplam 226 kişi (kız=80, erkek=146) oluşturmaktadır. Yaş ranjı 16-29 olan grubun yaş ortalaması 21.10'dur (ss.2.59). Deneklerin % 95'i (s=215) bekar, % 5'i (s=11) evlidir. Sosyo-ekonomik düzey bakımından, deneklerin % 69'u (s=155) *orta*, % 18'i (s=41) *ortanın üstü*, % 9'u (s=21) *ortanın altı*, % 3'ü (s=6) *düşük* ve % 1'i de (s=3) *üst* düzeyde olduklarını belirtmişlerdir.

Böylece, araştırmaya katılan denek sayısı toplam 419 (kadın=170, erkek=249) olup yaş ranjı 10-80, yaş ortalaması 25.13'dür (ss.9.95).

2. Araçlar

Bu çalışmada, Templer'in (1970) Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin (ÖKÖ) Türkçe ve Boşnakça versiyonları kullanılmıştır.

— *Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Türkçe Versiyonu:* Evet-Hayır şeklinde kodlanabilen ve en az 0, en fazla 15 puan alınabilen Ölüm Kaygısı Ölçeği, Şenol (1989) tarafından Türkçeye çevrildikten sonra, güvenilirlik (test-tekrar testi tekniği ile $r = .86$, $p < .001$) ve geçerlik (görünüm geçerliği tekniği ile) hesaplamaları yapılmıştır.

Ölçeğin uyum geçerliği ise Yaparel ve Yıldız (1998) tarafından test edilmiştir. Onlar çalışmalarında, ÖKÖ'nin Spielberger'in Durumluk Kaygı-Sürekli-Kaygı Ölçekleri, Templer'in Ölüm İlişkin Depresyon Ölçeği ve Beck Depresyon Ölçeği ile korelasyonlarının (Pearson moment-çarpımı formülü) anlamlı olduğunu ve dolayısıyla ÖKÖ'nin uyum geçerliğinin olduğunu belirtmişlerdir.

— *Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Boşnakça Versiyonu:* İzmir üniversitelerinde öğrenimlerinin sonuna gelmiş, Türkçeyi iyi düzeyde anlayan ve konuşabilen bir grup Boşnak öğrenci tarafından, ÖKÖ'nin Türkçe versiyonundan Boşnakçaya çevrilmiştir. Boşnakça ÖKÖ formunun baştarafına demografik değişkenlerle ilgili sorular ve sonuna da "Savaş nedeniyle ailenizden veya arkadaşlarınızdan ölen oldu mu?" sorusu eklenmiştir.

ÖKÖ'nin Boşnakça formunun güvenilirliği*, Cronbach alfa katsayısı ve iki-yarım test teknikleriyle hesaplanmıştır. Sonuç olarak, Cronbach alfa katsayısı $\alpha = .65$ ($p < .001$), iki-yarım test tekniğiyle elde edilen korelasyon katsayısı $r = .50$ ($p < .001$) dir.

Sözkonusu ölçeğin geçerliğinin test edilmesinde ise, içtutarlık ve faktör analizi teknikleri kullanılmıştır. İchtutarlık tekniği hesaplamaları sonucunda, ölçeğin herbir maddesinden alınan puanlarla, ölçeğin tümünden alınan toplam puan arasındaki korelasyon katsayılarına bakıldığında, pozitif yönde ve $p < .001$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır. Faktör analizi hesaplamaları sonucunda ise, ölçeğin, özdeğeri 1 ve üzeri olan beş faktöre

* ÖKÖ'nin Boşnakça versiyonunun güvenilirlik ve geçerlik hesaplamalarında kullanılan veriler, bu çalışmanın Boşnak örnekleminde elde edilmiştir.

sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Kısaca özetlenirse, *Faktör 1'de*, 1. ve 5. ifadeler; *Faktör 2'de*, 3., 6., 8., 9. ve 11. ifadeler; *Faktör 3'de*, 10., 13. ve 14. ifadeler; *Faktör 4'de*, 4. ve 15. maddeler ve *Faktör 5'de*, 2. ve 12. ifadeler toplanmıştır. Bu faktör yapısı, Atakurt ve Şenol (1990) tarafından, ÖKÖ'nin Türkçe versiyonu için ortaya konan faktör yapısıyla benzerlikler göstermektedir. Dolayısıyla, böyle bir faktör yapısı, ölçeğin geçerliğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, ÖKÖ'nin Boşnakça versiyonunun ölüm kaygısı düzeyini belirlemede güvenilir ve geçerli bir araç olduğu söylenebilir.

İŞLEM

Verilerin toplanması için, ÖKÖ ile 6 sorudan oluşan demografik değişkenleri içeren bir bölümün birleştirilmesinden oluşan formun denekler tarafından doldurulması sağlanmıştır. Bu formun Türkçe versiyonu, Kasım 1997 tarihinde İzmir D.E.Ü.'ne bağlı Eğitim, İktisadi ve İdari Bilimler ile İlahiyat fakültelerinde öğrenim gören öğrencilerden tesadüfi yöntemle seçilmiş toplam 271 öğrenciye doldurmaları için verilmiştir. Uygulamalar ders saati içinde gerçekleştirilmiş olup, uygulama esnasında, öğrencilerin formları samimi ve doğru bir biçimde doldurmalarını sağlamak için formların üzerine adlarının yazılmaması konusunda hem form yönergesinde hem de uygulama başlamadan önce sözlü olarak uyarılmışlardır. Dolayısıyla deneklerin, sosyal beğenirlik değişkeninin muhtemel etkilerinden korunması ve formun güvenilirliğinin artırılması amaçlanmıştır. İade edilmeme, boş veya eksik doldurma gibi nedenlerden dolayı sadece 226 form değerlendirmeye alınmıştır.

Formun Boşnakça versiyonunun, Yugoslavya'nın Sancak Bölgesi'nde ikamet eden tesadüfi yöntemle seçilmiş 193 kişi tarafından doldurulmaları sağlanmıştır. Uygulama, nasıl yapılacağı ve nelere dikkat edeceği konusunda eğitilmiş bir Boşnak anketör tarafından Mayıs 1997 tarihinde gerçekleştirmiştir.

Formların doldurulması yaklaşık 10-15 dakika sürmüştür.

Tüm analizler bilgisayarda SPSS for WINDOWS 6.0 istatistik paket programının ilgili modülleri kullanılarak yapılmıştır.

BULGULAR

Uygulamalar sonucunda elde edilen veriler, araştırmanın amaçları doğrultusunda istatistiksel işlemlerle analiz edilmişlerdir. Bunlardan

karşılaştırmaların yapıldığı işlemlerde, yaş grubu etkisini en aza indirebilmek için, örneklem gruplarından sadece deneklerinin çoğunun bulunduğu 16-22 ve 23-29 yaş grupları içinde olan denekler değerlendirmeye alınmışlardır. Karşılaştırmaların yapıldığı işlemlerde sözkonusu yaş gruplarında olan Türk örnekleminin tümü (s=226), Boşnak örnekleminde de 97 denek olmak üzere toplam 323 denekten elde edilen veriler kullanılmıştır.

Yaş grupları açısından örneklem gruplarının ölüm kaygısı ortalama puanları Tablo.2'de verilmiştir. Tablo'ya bakıldığında —tüm denekler dikkate alındığında— toplam puanlarda, Türk örneklemin (\bar{x} =8.80, ss.3.14) ölüm kaygısı düzeyleri Boşnak örneklemininkinden (\bar{x} =7.53, ss.2.56) daha yüksek olduğu gözlenmektedir.

Tablo.2. Tüm Deneklerin Ölüm Kaygısı Ortalama Puanlarının Yaş Gruplarına Göre Dağılımları

Türk Örneklem Gr.			Boşnak Örneklem Gr.		TOPLAM	
Yaş Gr.	ÖK ort.	ss.	ÖK ort.	ss.	ÖK ort.	ss.
10-15	-	-	9.35 (s=14)	1.78	9.35 (s=14)	1.78
16-22	8.53 (s=160)	.21	7.15 (s=44)	2.82	8.24 (s=204)	3.18
23-29	7.66 (s=66)	.04	7.35 (s=53)	2.66	7.52 (s=119)	2.86
T değeri*			2.74	p<.007		
30-45	-	-	7.16 (s=62)	2.40	7.16 (s=62)	2.40
46-59	-	-	8.75 (s=12)	2.26	8.75 (s=12)	2.26
60+	-	-	8.62 (s=8)	1.18	8.62 (s=8)	1.18
TOP.	8.30 (s=226)	.14	7.53 (s=193)	2.56	7.93 (s=419)	2.93

* İki örneklem grubu arasındaki farkın anlamlılığı için yapılan karşılaştırmada sadece 16-22 ve 23-29 yaş grupları değerlendirmeye alınmıştır.

Sadece 16-22 ve 23-29 yaş gruplarının değerlendirilmeye alındığı analizlerde, yine Türk örneklem grubunun ölüm kaygısı ortalama puanlarının Boşnak örneklem grubundan anlamlı bir şekilde daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır ($t=2.74$, $p<.007$).

Tablo.3. Deneklerin Ölüm Kaygısı Ortalama Puanlarının Cinsiyet Gruplarına Göre Dağılımları

Türk Örneklem Gr.			Boşnak Örneklem Gr.		TOPLAM		
Cinsiyet	ÖK ort.	ss.	ÖK ort.	ss.	ÖK ort.	ss.	t değeri
Kadın	9.41 (s=80)	3.12	8.22 (s=90)	2.24	8.76 (s=170)	2.75	4.89 $p<.001$
Erkek	7.66 (s=146)	3.04	6.94 (s=103)	2.70	7.37 (s=249)	2.92	
TOP.	8.30 (s=226)	3.14	7.53 (s=193)	2.57	7.93 (s=419)	2.93	

16-22 ve 23-29 yaş gruplarındaki deneklerin karşılaştırılması

Kadın	9.41 (s=80)	3.12	7.69 (s=43)	2.53	8.81 (s=123)	3.03	3.90 $p<.001$
Erkek	7.66 (s=146)	3.04	6.92 (s=54)	2.86	7.46 (s=200)	3.00	
TOP.	8.30 (s=226)	3.14	7.26 (s=97)	2.73	7.97 (s=323)	3.08	
t değeri*	2.74		$p<.007$				

Tablo.3'ün birinci bölümünde, tüm denekler içinde kadınların ($\bar{x}=8.76$, ss.2.75) erkeklerden ($\bar{x}=7.37$, ss.2.92) daha yüksek ölüm kaygısına sahip oldukları gözlenmektedir. Bu iki grup arasındaki fark ise anlamlıdır ($t=4.89$, $p<.001$).

Tablo.3'ün ikinci bölümünde de —16-22 ve 23-29 yaş grupları— kadınlar ($\bar{x}=8.81$, ss.3.03) erkeklerden ($\bar{x}=7.46$, ss.3.00) daha yüksek ölüm kaygısına sahiptirler ve bu iki grup arasındaki fark anlamlı bulunmuştur ($t=3.90$, $p<.001$).

Cinsiyet açısından örneklem grupları arasındaki farkın da anlamlı olduğu gözlenmiştir ($t=2.74$, $p<.007$).

Tablo.4. "Savaş Nedeniyle Ailenizden veya Arkadaşlarınızdan Ölen Oldu mu?" Sorusuna Verilen Cevaba göre Boşnaklı Deneklerin Dağılımı

Cevap Türü	Boşnak Örneklem Gr. (s=193)		t değeri
	Ölüm Kay. Or. P.	ss.	
EVET	7.06 (s=72)	2.84	2.16 p<.03
HAYIR	7.80 (s=121)	2.35	
TOPLAM	7.53 (s=193)	2.56	

Tablo.4. "Savaş nedeniyle ailenizden veya arkadaşlarınızdan ölen oldu mu?" sorusunun cevaplarını içermektedir. Bu soruya "evet" cevabını verenlerin ($\bar{x}=7.06$, ss.2.85), "hayır" cevabını verenlerden ($\bar{x}=7.80$, ss.2.35) daha düşük ölüm kaygısına sahip oldukları gözlenmektedir. Bu iki grup arasındaki fark ise, $p<.03$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur ($t=2.16$).

TARTIŞMA

Bu araştırmanın sonuçları, Boşnakların ölüm kaygısı puanlarının Türk öğrencilerden daha düşük olduğunu göstermiştir. İkinci önemli bulgu ise, "Savaş nedeniyle ailenizden veya arkadaşlarınızdan ölen oldu mu?" sorusuna 'evet' yönünde cevap verenlerin ölüm kaygısı puanları, 'hayır' cevabını verenlerden anlamlı bir şekilde daha düşük olmasıyla ilgilidir.

Bu iki bulgu birbirini destekler mahiyette olup, Abdel-Khalek (1991) ve Lonetto ve diğ.'nin (1980) bulgularıyla paralellik göstermektedir. Lonetto ve diğ., bulgularını yorumlarken —daha önce de bahsedildiği gibi— hayatın anlamı kavramını kullanmaktadırlar. Hayatın ve ölümün anlamı kavramları, Frankl (1970, 1973, 1975, 1994) tarafından yoğun bir biçimde işlenmektedir. Ona göre, insanın anlam arayışı, yaşamındaki temel bir güdüdür. Bu anlam, sadece kişinin kendisi tarafından bulunabilir oluşuyla eşsiz ve özel yapıdadır (1975, s.154). Frankl, hayatın gerçek amacının ve anlamının bireyin, sonuçta kendi ölümü ve acı çekmesini kabul etmesinde olduğunu söyler (1975, s.177). Dolayısıyla, ona göre, ölümün bir anlamı yoksa hayatın da bir anlamı yoktur (1975, s.183).

Elde edilen bulgular, ayrıca *sembolik ölümsüzlük duygusu*, *bilişsel adaptasyon* ve *kültürel dünya görüşünün* etkisi gibi kavramlar kullanılarak da yorumlanabilir. Bu yorumlara geçmeden önce bu kavramlarla ilgili kısaca bilgi verilmesi faydalı olacaktır.

Bu yorumlardan ilkinin dayandığı *sembolik ölümsüzlük duygusu* kavramı, insanın hayatı, kültürü, tarihi, geçmişi ve geleceğini kapsayan hem fiziksel hem de psikolojik süreçlerle ilgilidir. Birey, hayatıyla ilgili plan ve kararlarda etkili ve hür olmasıyla birlikte, hayatı ölümle sınırlanmış olan bir varlıktır. İşte, psiko-fizyolojik süreçlere dayanmış bir doğal araç olan sembolik ölümsüzlük duygusu, ölümün belirsizliği ve ürkütücülüğü gerçeğine karşı bir uyum tepkisi göstermene yardımcı olur (Drolet, 1990).

Taylor (1983) tarafından ileri sürülen *bilişsel adaptasyon teorisine* göre, ölümle kaçınılmaz bir şekilde karşı karşıya kalan birey, hedefleri ve öncelikleri üzerinde bir daha düşünerek yeniden düzenler ve bu da onu anlam arayışına yöneltir, sonra da ölüme karşı kabullenme tepkisi gösterir. Ölümcül hastalıklara yakalanan hastalar üzerinde yaptığı çalışmasında Kübler-Ross (1969), ölüm yatağındaki hastanın *inkâr*, *öfke*, *pazarlık*, *deprezyon* gibi psikolojik tepkiler gösterdikten sonra, son olarak da *kabul etme* (beşinci safha) sürecine girdiğini belirtir. Yani, hasta kaçamayacağı ölüm fenomenine uyum sağlamaya çaba gösterir ve bunu yaparken de bilinçli bir şekilde çeşitli gerekçeler ileri sürer (ss.112-117).

İnsanın ölümlülüğüyle karşı karşıya kalmasının ortaya çıkardığı kaygıya, kültürel dünya görüşünün, kültürel değerlerin bir tampon görevi yaptığı ileri sürülmektedir. Böylece, inançları koruyan ve belirleyen kültürel

anlayışlar, ölüm kaygısı karşısında bireyin uyum göstermesine yardımcı olur (Greenberg ve diğ., 1989).

Bu kavramlar gözönünde bulundurularak, Boşnakların ve özellikle ailesinden veya arkadaşlarından birini kaybeden Boşnakların, hem geçmişte yaşadıkları acı ve ölümlere karşı, hem de gelecekte çıkabilecek bir savaşta ölümle yüz yüze gelme riskine karşı bilişsel bir uyum çabası içinde oldukları söylenebilir. Bu çabaya, kültürel değerlerin ve sembolik ölümsüzlük duygularının olumlu katkıları olduğu kabul edilebilir. Çünkü bu iki konunun, İslam dininin savaş ve şehitlikle ilgili öğretilerini içerdiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Bir başka bulgu ise, cinsiyet değişkeniyle ölüm kaygısı arasındaki ilişkiye aittir. Bulgular, kadınların erkeklerden daha fazla ölüm kaygısına sahip olduklarını ortaya koymuştur. Bu bulgu, literatürdeki onlarca sayıdaki araştırma sonucuyla paralellik göstermektedir (örneğin, Aday, 1985; Levin, 1990; Templer ve diğ., 1990; Yaparel ve Yıldız, 1998). Ölüm kaygısı açısından cinsiyet farklılıklarıyla ilgili tartışma, bu makalenin amaçları arasında olmadığından, geniş bilgi için, Yıldız (1998) tarafından gerçekleştirilen çalışmaya bakılabilir (ss. 89-91).

KAYNAKLAR

- ABDEL-KHALEK, A.M. (1986). "Death anxiety in Egyptian samples". **Personality & Individual Differences**, 7: 479-483.
- (1991). "Death anxiety among Lebanese samples". **Psychological Reports**, 68: 924-926.
- & OMAR, M.M. (1988). "Death anxiety, state and trait anxiety in Kuwaitian samples". **Psychological Reports**, 63: 715-718.
- ADAY, R.H. (1985). "Belief in afterlife and death anxiety: Correlates and comparisons." **Omega**, 15 (1): 67-75.
- AMENTA, M.M. & WEINER, A.W. (1981). "Death anxiety and purpose in life in hospice workers". **Psyc. Reports**, 49: 920.
- ARIES, P. (1962). **Centuries of Childhood**. New York: Alfred Knopf.
- ATAKURT, Y. & ŞENOL, C. (1990). "Faktör analizi ve Ölüm Anksiyete Ölçeği üzerine uygulanması". **Ankara Tıp Mecmuası**, 43: 371-384.
- BESHAI, J.A. & TEMPLER, D.I. (1978). "American and Egyptian attitudes toward death". **Essence**, 2: 155-158.
- BOLT, M. (1978). "Purpose in life and death concern". **The Jou. of Genetic Psychology**, 132:159-160.
- ÇAŞEVİÇ, R. (1994). **Bosna: Müslümanlara Son Uyarı (I-II)**. Çev.:N. Akuş ve diğ., İst.: Özyılmaz Mat.
- DROLET, J.L. (1990). "Transcending death during early adulthood: Symbolic immortality, death anxiety, and purpose in life". **Jou. of Clinical Psychology**, 46:148-160.
- DURLAK, J.A. (1972). "Relationship between individual attitudes toward life and death". **Jou. of Consulting and Clinical Psychology**, 38: 463.
- (1973). "Relationship between attitudes toward life and death among elderly women". **Developmental Psychology**, 8:146.

- EDMUNDS, G.J. (1981). "An exploration of the relationships between a religious perspective, meaning in life and death anxiety". **Disser. Abst. Int.**, 42:1601.
- FLORIAN, V. & SNOWDEN, L.R. (1989). "Fear of personal death and positive life regard. A study of different ethnic and religious-affiliated American college students". **Jou. of Cross-Cultural Psychology**, 20: 64-79.
- FRANKL, V. (1970). **The Will to Meaning**. New York: Plume Books.
- (1973). **The Doctor and The Soul**. New York: Vintage Books.
- (1975). **Man's Search for Meaning**. (24th edt.), New York: Pocket Books.
- (1992). **İnsanın Anlam Arayışı**. Çev.: S. Budak, Ank.: Öteki, Açı Yayıncılık.
- (1994). **Duyulmayan Anlam Çığığı: Psikoterapi ve Hümanizm**. Çev.:S. Budak, Ank.: Öteki, Açı Yayıncılık.
- FREUD, S. (1958). "Thoughts for the times on war and death". In S. Freud, (selected, with introduction and annotations by B. Nelson), **On Creativity and the Unconscious**, pp.206-235, New York: Harper Torchbooks, [1925].
- GREENBERG, J., ROSENBLATT, A., SOLOMON, S., PYSZCZYNSKI, T. & LYON, D. (1989). "Evidence for Terror Management Theory: I : The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values". **Jou. of Personality and Social Psychology**, 57: 681-690.
- HICK, J.H. (1976). **Death and Eternal Life**. New York: Harper&Row, Publishers.
- KARACA, F. (1997). **Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi**. (Basılmamış Doktora tezi). Erzurum: A.Ü. Sosyal Bilimler Enst.
- KAUFMANN, W. (1959). "Existentialism and death". In H. Feifel (Ed.), **The Meaning of Death**. New York: McGraw-Hill.
- KÜBLER-ROSS, E. (1969). **On Death and Dying**. New York: MacMillan.
- LEVIN, R. (1990). "A reexamination of the dimensionality of death anxiety". **Omega**, 20(4): 341-349.
- LONETTO, R., MERCER, G.W., FLEMING, S., BUNTING, B. & CLARE, M. (1980). "Death anxiety among university students in Northern Ireland and Canada". **The Jou. of Psychology**, 104: 75-82.

- MCWHIRTER, MAJURY, J. & YOUNG, V.(1983). "Belfast children's awereness of violent death". *British Jou. Of Social Psychology*, 22: 81-82.
- PARSON, E.R. (1986). "*Life after death: Vietnam veteran's struggle for mening and recovery*". *Death Studies*, 10:11-26.
- STEVENS, S.J., COOPER, P.E. & THOMAS, I.E. (1980). "*Age norms for Templer's Death Anxiety Scale*". *Psychological Reports*, 46: 205-206.
- ŞENOL, C. (1989). **Ankara İlinde Kurumlarda Yaşayan Yaşlılarda Ölüme İlişkin Kaygı ve Korkular**. Basılmamış Y. Lisans Tezi. Ank.: A.Ü. Sosyal Bil. Enst.
- TAŞAR, M.M., METİN, B. & ÜNALTAY, A. (1996). **Bosna-Hersek ve Postmodern Ortaçağa Giriş**. İst.: Birleşik Yayıncılık.
- TAYLOR, S.E. (1983). "*Adjustment to threatening events*". *American Psychologists*, 38:1161-1173.
- TEMPLER, D.I. (1970). "*The construction and validation of death anxiety scale*". *The Jou. of General Psychology*, 82: 165-174.
- , LAVOIE, M., CHALGUJIAN, H. & THOMAS-DOBSON, S. (1990) "*The Measurement of Death Depression*". *Jou. of Clinical Psychology*, 46 (6): 834-838.
- YAPAREL, R. & YILDIZ, M. (1998). "*Ölüme İlişkin Depresyon Ölçeğinin Türkçe Çevirisinin Normal Populasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması*". *Türk Psikiyatri Dergisi*, 9 (3): 198-204.
- YILDIZ, M. (1998). **Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma**. (Basılmamış Doktora Tezi) İzmir: D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.